

РОЗДІЛ 2 СПЕЦІАЛЬНА ТА ІНКЛЮЗИВНА ОСВІТА

УДК 373.3/5.043.2-056.2/4:001.
DOI 10.32782/ped-uzhnu/2024-5-3

Колупасва Алла Анатоліївна,
ORCID ID: 0000-0002-4610-5081

*доктор педагогічних наук, професор, член-корреспондент
НАПН, головний науковий співробітник
Інститут спеціальної педагогіки та психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України*

Таранченко Оксана Миколаївна,
ORCID ID: 0000-0002-5908-3475

*доктор педагогічних наук,
головний науковий співробітник
Інститут спеціальної педагогіки та психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України*

РЕАЛІЗАЦІЯ ІНКЛЮЗИВНОЇ ПАРАДИГМИ В ОСВІТІ ДІТЕЙ З ООП В УКРАЇНІ У ВОЄННИЙ ПЕРІОД

IMPLEMENTATION OF THE INCLUSIVE PARADIGM IN THE EDUCATION OF CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS IN UKRAINE DURING THE WAR PERIOD

Статтю присвячено окресленню стратегічних напрямів реформування освіти дітей з ООП з акцентуванням на її функціонуванні в умовах війни в Україні. Наголошується на необхідності продовження реформуючих освітніх заходів, які розпочалися у довоєнний період, зокрема впровадження біо-психо-соціальної моделі, що є основою розвитку, навчання та реабілітації дітей з особливими освітніми потребами. Серед таких заходів на особливу увагу заслуговує розроблення технологічних аспектів освітньої діяльності, зокрема: менеджменту інклюзивної освіти; технології співпраці; технології сервісної підтримки; технології тьюторської, підтримки, педагогічного асистування та ін. Представлено п'ятирівневу систему психолого-педагогічної підтримки дітей з ООП на основі визначення у них освітніх труднощів. Підкреслюється зростання чисельності учнів, котрі постраждали від військових дій на теренах України та необхідність надання їм психолого-педагогічної допомоги. Розглядається діяльність інклюзивно-ресурсних центрів у психолого-педагогічному супроводі дітей з особливими потребами. Наголошується на важливості їхньої психосоціальної підтримки під час та після війни.

Ключові слова: діти з особливими освітніми потребами, навчання, біо-психо-соціальна модель, війна, психолого-педагогічна допомога, інклюзивно-ресурсні центри.

The article is dedicated to the discussion of the problem of education for children with special educational needs in the conditions of war in Ukraine. It emphasizes the need to continue the reforming educational measures that began in the pre-war period, in particular the implementation of the bio-psycho-social model, which is the basis for the development, education, and rehabilitation of children with special educational needs. Four additional forms of education are presented, which have been introduced in secondary education institutions to ensure the continuity of the educational process during the war. The increase in the number of students who have suffered from military actions in the territories of Ukraine and the need to provide them with psychological and pedagogical assistance is emphasized. The activity of inclusive resource centers in the psychological and pedagogical support of children with special needs is considered. The importance of their psychosocial support during and after the war is emphasized.

Key words: children with special educational needs, education, bio-psycho-social model, war, psychological-pedagogical assistance, inclusive resource centers.

Постановка проблеми. Виклики, що постали перед нашою державою в роки війни, зумовили не лише мобілізацію та консолідацію суспільства для відвойовування незалежності й цілісності України, а й ухвалення непересічних рішень для збереження та продуктивного функціонування усіх галузей, які є фундаментальними для розвитку кожної країни в економічній, соціальній, соціокультурній сферах. Розвиток української освіти, одного з базисних соціальних інститутів нашої держави, що виконує стратегічні функції у зазначених вище площинах життєдіяльності країни, ще до початку повномасштабної війни спрямовувався на прогресивні нововведення, які докорінно змінювали її. Вже тривалий час модернізувалася сама система освіти, її організаційно-технологічний інструментарій, що дав змогу суттєво реорганізувати усі структури, перебудувати фінансування, менеджмент, механізми контролю усієї вертикалі та горизонталі, діяльність усіх типів освітніх закладів та нових інституцій, налагодити зв'язки між освітніми рівнями, переосмислити зміст і якість підготовки й підвищення кваліфікації педагогічних кадрів тощо.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. В умовах безпрецедентних викликів, які постали з початком війни, підтвердилась правильності докорінних змін світоглядної парадигми в освітній сфері, що відбулася в передвоєнний час: утвердження дитиноцентризму, як висхідного вектору розвитку української освіти. Стратегічні напрями реформування освіти дітей з ООП, які розроблялись, і втілювались нами впродовж 20-річної науково-експериментальної діяльності, повною мірою співвідносяться з демократичними цінностями, які наразі боронить наш народ. У наявних наукових розвідках підкреслюється, що у передвоєнні роки в Україні було зафіксовано очевидні успіхи у впровадженні інклюзії та глибинне усвідомлення її сутності – створення відкритого суспільства для всіх без винятку людей і забезпечення рівних можливостей для всіх, хто має будь-які відмінності. Так, визначивши головною метою соціального розвитку людства на сучасному етапі «створення суспільства для всіх», Генеральна асамблея ООН поклала в її основу саме підходи, які мають забезпечити цілковите залучення в соціум усіх без винятку людей. Концепція цілісного підходу, на переконання прогресивних суспільних діячів та науковців, що складає підґрунтя такої інтеграції, забезпечує реалізацію прав і можливостей для кожної людини. Одним з інструментів реалізації цієї надскладної мети є інклюзія, яка стала

пріоритетним освітнім напрямом у багатьох країнах світу. Активне розгортання цієї парадигми в Україні в останні десятиліття стало важливим маркером демократичного розвитку нашої країни і вітається прогресивними світовими спільнотами. Ці ініціативи спрямовані насамперед на забезпечення всіх прав найвразливішої частини дитячої популяції – дітей з особливими освітніми потребами.

Науково-експериментальні здобутки вчених-експериментаторів, педагогів-практиків, батьківської спільноти зініціювали методологічні трансформаційні зміни, найбільш активна фаза яких припала на передвоєнні роки – етап затвердження нових освітніх законів й узгодження положень стосовно освіти дітей з ООП з нормативно-правовими актами в галузі охорони здоров'я та соціальної політики і т. ін.

Саме в цей час підґрунтям розбудови освіти дітей з ООП було визначено біо-психо-соціальну модель надання підтримки, навчання та реабілітації, що знаменувало новий еволюційний етап поступу в освіті дітей з ООП. На попередньому історично-еволюційному етапі (домінувала дефектологічна концепція) стан психофізичного розвитку дитини визначав форму здобуття освіти, методи її реабілітації та розвитку, без урахування соціально-психологічних чинників, зокрема соціальної ситуації, в якій перебуває дитина, її нахилів та здатностей, психологічного стану, бажання батьків. Натомість біо-психо-соціальна модель враховує біологічні, психологічні та соціальні чинники у єдності, дає змогу оцінити рівень функціонування дитини з ООП, а не лише її психофізичний стан, визначити її сильні та слабкі сторони, а також забезпечити її необхідним медико-соціальним та психолого-педагогічним супроводом на основі командного підходу, в якому б освітньому середовищі вона б не перебувала (спеціальному чи інклюзивному). Саме ця модель стала підґрунтям для об'єднання зусиль і вироблення спільної стратегії у супроводі дітей з особливими освітніми потребами, до категорії яких, як зазначено в Законі «Про освіту», відносяться ті, хто потребує підтримки та допомоги в освітньому процесі [2]. Серед них чисельну групу складають діти, що постраждали від війни.

Мета статті. Висвітлити основні напрями та підходи до реалізації інклюзивної парадигми в освіті дітей з ООП в Україні у воєнний період.

Виклад основного матеріалу дослідження. З передвоєнних здобутків у системи освіти, з позицій впровадження біо-психо-соціального

підходу, варто відзначити створення нових освітніх установ: інклюзивно-ресурсних центрів (ІРЦ), основною функцією яких стало проведення комплексного психолого-педагогічного обстеження дитини; оцінювання її розвитку; визначення особливих потреб та окреслення надання необхідної підтримки у процесі психолого-педагогічного супроводу дитини. Фахівці ІРЦ, провівши комплексне обстеження дитини, вивчивши медичні документи, визначають її потреби, прояви освітніх труднощів (від легких до найтяжчих) та рівень її підтримки, який вона потребує. Психолого-педагогічна підтримка, що надається в залежності від прояву освітніх труднощів та потреб дитини, може бути: короткочасною (епізодичною), за потреби; обмеженою (нетривалою); впродовж певного часу, неодноразова. Зазвичай така підтримка здійснюється одним-двома фахівцями на консультаційній основі, широкою (регулярною), може щоденною (зазвичай здійснюється, як в освітньому закладі, так і вдома); всебічною (постійною) (вона характеризується систематичністю та інтенсивністю).

Психолого-педагогічна підтримка, яку одержують діти з ООП в Україні має п'ятирівневу

структуру, кожен рівень якої окреслюється нормативно-затвердженими чинниками:

- критеріями визначення освітніх труднощів;
- умовами забезпечення;
- фінансуванням;
- механізмами отримання;
- шляхами та способами реалізації індивідуальної освітньої траєкторії (надання корекційно-розвиткових та психолого-педагогічних послуг, організація освітнього процесу, педагогічного асистування);
- надання соціальних послуг (асистентом учня, перекладачем жестової мови);
- підтримкою фахівцями ІРЦ впродовж навчального року;
- забезпеченням допоміжними засобами навчання;
- облаштуванням освітнього середовища (застосування універсального дизайну, розумного пристосування);
- оцінюванням результатів навчання (відповідних критеріїв оцінювання, проведенням процедури оцінювання);
- подовженням строків отримання освіти.

У дітей з ООП в залежності від тяжкості прояву визначаються 5 ступенів освітніх труднощів (від незначних – до найтяжчих).

Ступінь проявів освітніх труднощів та визначені на цій основі освітні потреби у дітей з ООП зумовлюють обсяг, тривалість та інтенсивність необхідної підтримки, яку визначають фахівці Інклюзивно-ресурсного центру та надають

фахівці команди психолого-педагогічного супроводу закладу освіти.

Сучасна освітня парадигма, яка ґрунтується на засадах соціально-інклюзивних підходів наразі усталюється як спільна для спеціальних закладів освіти, так і для закладів загальної освіти і передбачає надання кожному з учнів можливості сформувати власний кейс академічних і соціальних

компетентностей. Зважаючи на це надзвичайно важлива організація інклюзивного простору на єдиних засадах соціально-освітнього інтегрування, оскільки освітнє середовище упродовж тривалого часу є головним осередком життєдіяльності дітей. При цьому співпраця всіх ключових суб'єктів освітнього поля, яким необхідно стратегічно взаємодіяти, має послуговуватись у своїй діяльності спектром вивіреного та ефективного технологічного інструментарію, як сучасного, потужного та дієвого технологічного ресурсу, що забезпечить подальший сталий поступ освітньої галузі. Серед критично важливих напрямів освітньої технологізації вбачаються такі умовні кластери: менеджмент інклюзивної освіти; технології співпраці; технології сервісної підтримки; технології тьюторської, підтримки, зокрема педагогічного асистування та ін. Означений технологічний потенціал наразі перебуває в центрі уваги проведення інтенсивних науково-експериментальних досліджень, оскільки саме вони складають потужний дієвий ресурс сучасних трансформаційних освітніх змін, які, незважаючи ні на що, мають здійснюватися повсякчас, оскільки їх потребує освітня система України [8].

Цілком закономірно, що надважливим завданням кожної держави є збереження життя та здоров'я дітей, як основи її майбуття. Тож очевидно, що українське суспільство поділяє бачення Організації Об'єднаних Націй стосовно «Глобальних цілей сталого розвитку до 2030 року», де збереження здоров'я та благополуччя дитячої популяції визначені одними з головних пріоритетів людства (мається на увазі і психічне здоров'я, і психологічне благополуччя в тому числі) [7]. Натомість нині ситуація в Україні дає підстави фахівцям констатувати, що «...на тлі... тривалих воєнних дій в Україні, вимушеної міграції виникла та зберігається низка нових соціальних та медико-екологічних проблем, що негативно впливають на здоров'я дітей...». Також, «...за даними ВООЗ, погіршення умов життя та зниження стабільності у суспільстві обумовлюють зростання стресових станів у підлітковій популяції більше...» (Ст. 53). Все це також суттєво ускладнює розвиток соціальної дієздатності та потенційно спричинює соціальну дезінтеграцію.

Війна вже не один рік поспіль позбавляє українських дітей мирного дитинства, перебування в рідній країні, почасти у розлуці з рідними, навчання та розвитку в належних умовах, руйнівним чином впливає на їхній розвиток, психоемоційний стан, значною мірою посилює освітні труднощі,

що зумовлюють виникнення особливих освітніх потреб. Коригування цих потреб потребує організаційно-методичного переформатування освітнього процесу (необхідною складовою якого є надання дітям всебічної психолого-педагогічної підтримки) з урахуванням реалій війни.

Складність ситуації підтверджують статистичні показники. Так, після 24.02.22 р. з 8-ми мільйонів 348 тис. дітей і підлітків близько 4 мільйонів змінили місце проживання: понад 2,5 мільйона переселилися в межах України, решта виїхали за кордон. Понад 600 тис. дітей шкільного віку здобувають освіту в Європі. У зв'язку з військовими діями виїхали за межі нашої країни понад 25 тис. українських освітян, що складає близько 6 відсотків від загальної кількості педагогів [6]. Вимушене внутрішнє і зовнішнє переміщення, масштабна руйнація освітньої інфраструктури (закладів середньої освіти, дошкільних закладів, закладів професійної та вищої освіти), навчання в умовах блекауту, постійних повітряних тривог та обстрілів, необхідність дотримання безпекових заходів та інші тяжкі обставини воєнної ситуації в країні зумовили, окрім очної (традиційної форми навчання), запровадження 4-х додаткових форм здобуття освіти, які мали забезпечити неперервність освітнього процесу та надання можливостей навчатися дітям в умовах, в яких вони наразі перебувають. Серед них: дистанційна (навчання через інтернет); змішана, яка поєднує очну та дистанційну форми; екстернат (здобуття освіти поза школою) та домашня (здобуття освіти вдома).

Діти з ООП, чисельність яких перевищувала 800 тис. осіб, мають змогу обирати освітню траєкторію, за якою вони навчаються в спеціальному чи інклюзивному закладі освіти та додаткову форму навчання, що здійснюється в цих закладах. Значна кількість дітей з порушеннями психофізичного розвитку, які є однією з категорій дітей з особливими освітніми потребами, здебільшого навчаються за змішано-дистанційною (в окремих випадках за домашньою формою), а корекційно-розвиткові заняття з ними проводяться в он-лайн режимі. Дуальний формат надання освітніх послуг дітям з ООП (станом на 2023 р.) забезпечувався функціонуванням 239-ти спеціальних шкіл, в яких навчалось 27630 учнів та 1358 дітей молодшого віку в дошкільних відділеннях; 77-ма навчально-реабілітаційними центрами, де перебувало 8255 вихованців та 24995 інклюзивними класами, де здобували освіту близько 34000 учнів з ООП [1].

Зважаючи на різноманітні соціально-побутові та психологічні проблеми, які виникають у воєнний час і призводять до посттравматичних стресових розладів, за роки війни в країні значно зросла кількість дітей, які потребують психолого-педагогічного супроводу та надання всебічної підтримки. За даними освітнього омбудсмена України понад 75% українських дітей нині потребують психологічної допомоги з огляду на вплив психотравмуючих чинників, які призводять до проблем зі сном, пам'яттю, увагою, до загальної загальмованості пізнавальних процесів, високого рівня гніву, підвищеної чутливості тощо [4]. У дітей, особливо у тих, які пережили окупацію, відзначається постійний тривожний стан, роздратованість, напади агресії, надмірний переляк від раптових подразників (різкі звуки, світлові спалахи), емоційна відстороненість, психосоматичні прояви (як от головні та інші болі), апатія, хронічна втома, схильність до саморуйнівної поведінки тощо.

Ці та інші психолого-педагогічних чинників визначають особливості навчальної діяльності переважної більшості українських школярів в умовах війни. Варто зазначити, що чи не найбільше потерпають діти з інвалідністю, які потребують спеціальних умов навчання із застосуванням технічних засобів, реабілітаційного обладнання та індивідуальних пристроїв. Родини таких дітей, евакуюючись з території бойових дій, збирали речі похапцем, доволі часто втрачали крісла колісні для пересування, оптичні та слухові пристрої, комунікатори мови, книжки зі шрифтом Брайля, інші необхідні індивідуальні засоби навчання. Відновленням цих втрат нині активно займаються благодійні фонди, зокрема і зарубіжні. Не залишається осторонь у вирішенні цих питань й держава, незважаючи на фінансові труднощі спеціальні та інклюзивні заклади освіти поповнюють арсенал допоміжних засобів навчання для дітей з ООП, які потребують допомоги.

Загалом, на тлі надзвичайно складної ситуації в освітній системі, спричиненою війною, поступ у розбудові освіти дітей з ООП продовжується. Наразі складно вичерпно передбачити наслідки повномасштабного російського вторгнення, які можуть проявлятися в довгостроковій перспективі. Усвідомлюючи всю серйозність цієї проблеми, держава вживає заходів для забезпечення системної підтримки постраждалих від війни, зокрема дітей з ООП та їхніх родин. Одним з таких документів є «Національна програма психічного здоров'я та психосоціальної підтримки», яка була розроблена за ініціативи Першої леді Олени

Зеленської і спрямована на ліквідацію та попередження психологічних бар'єрів та порушень психічного здоров'я населення України, спричинених наслідками війни [3]. Розроблено також Дорожню карту психосоціальної підтримки в Україні під час та після війни. В цій стратегічній програмі визначаються шляхи та засоби, спрямовані на надання психосоціальної підтримки населенню України, й першочергово дітям [5]. Саме на ці дороговкази нині орієнтуються фахівці, які працюють в освітньо-соціальній сфері, оскільки в умовах повномасштабної війни, гуманітарної кризи збереження людського потенціалу і, насамперед, дітей та молоді, є одним із державних пріоритетів, спрямованих на подолання викликів, які стоять перед українським суспільством.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Війна, в якій Україна перебуває сьогодні, породжені нею наслідки, спонукають до окреслення орієнтирів для відновлення і трансформації системи освіти дітей з ООП, а також пошуків найоптимальніших рішень, зважаючи на низку складних питань, що будуть нагальними ще упродовж певного часу (нині і в повоєнний період). Очевидно, що необхідні специфічних змін, які можуть застосовуватися і в процесі реалізації вже наявних конкретних реформ (таких як НУШ, впровадження інклюзії). На їх позначення доречно використовувати термін реструктуризація, що характеризуватиме зміни, спрямовані на безпосереднє підвищення ефективності функціонування. А саме цього потребує кожен з учасників освітнього процесу, кожен освітній заклад і вся система також. Зокрема, М. Фуллан доволі об'ємно висвітлює багатовекторність цього поняття: «... реструктуризація означає зміцнення первинних зав'язків з новими ідеями та новою практикою, зміну спільної праці людей у державі та в окремій місцевості, шляхи взаємодії шкільних та університетських працівників;... реструктуризація означає навчитись управляти змінами та підтримувати їх упродовж деякого часу серед багатьох людей та у багатьох сферах діяльності; ... реструктуризація, спрямована на успішне навчання всіх учнів, потребує наполегливості, щоб запровадити зміни, досягти результату та здійснити необхідні адаптації...» [6]. Діапазон тлумачення і втілення цих позицій найширший – від конкретних практик окремих педагогів до масштабнішої реалізації цілим закладом освіти в конкретному місті чи селищі, на рівні міста, області.

Виклики, які долає Україна, нелегкі та не швидкоминучі. Зважаючи на складні обставини

сьогодення, подальша розбудова освітнього сегменту на світоглядному підмурівку мультикультурності, інклюзивності, а також унікальної самоідентичності триватиме певний час і коригуватиметься відповідно до динаміки суспільно-економічного повоєнного відновлення в країні. Визначальні вектори загалом зберігатимуться довготривало. Один з чи не найголовніших фокусів уваги – відповідальність у кадровій політиці. Йдеться про вдосконалення менеджменту в освітній сфері, що має провадитись із глибокою професійною компетентністю і в прагматичних інтересах прийдешніх поколінь наших громадян. Не менш складною та конче необхідною є масштабна фахова підготовка та перепідготовка педагогічних кадрів (зокрема й освітніх менеджерів, кадрів новостворених інституцій та ін.) на засадах єдиної для всіх освітньої парадигми. Варто зауважити, що подібна підготовка та перепідготовка кадрів має передувати законодавчим і нормативним змінам, оскільки зворотний порядок гальмуватиме позитивні зрушення та призводитиме до знецінення ідей, самої суті прогресивних змін, а часом і до провалів в певному сегменті трансформацій. Надзвичайно складною і масштабною бачиться і технологізація освітньої сфери, як сучасний практико орієнтований механізм втілення ідей мультикультурності та інклюзивності суспільства. Зокрема йдеться про ретельніше розроблення, вдосконалення та якісну реалізацію у практичній площині окремих взаємопроникних кластерів: надважливих у теперішній час технологій соціокультурного перетворення (на рівні груп/класів → малої громади → ширшого соціуму → суспільства загалом); технологій освітнього менеджменту/управлінських технологій; технологій співпраці («колаборації»); технологій сервісної підтримки; технологій асистування/«тьюторської» підтримки; технологій викладання. Неабияке значення у перебудові освітньої системи має оперативність відповідей на нові виклики сьогодення – запровадження новітніх технологій навчання та розвитку (до прикладу у процесі дистанційного навчання); навчання/розвитку дітей з якомога більш раннього віку; організації освіти «другого шансу» для молоді і дорослих, які не змогли здобути на належному якісному рівні/ чи закінчити освіту (тривалий період епідемічних обмежень, війна та ін.).

Характерною ознакою цих специфічних змін є те, що вони можуть застосовуватися точково (в окремих закладах, окремих містах чи регіонах) і різнитися, залежно від конкретного контексту, втім глобально не змінюючи стратегічного курсу повоєнного розвитку галузі освіти осіб з ООП.

Беручи до уваги специфічні виклики, породжені війною, сфокусуємо увагу на тих позиціях, що наразі видаються більш досяжними і потребують локальних зусиль (педагогів, керівників закладів освіти, місцевих громадських активістів, батьків учнів та інших зацікавлених і причетних до освіти осіб/структур/організацій) та виокремили ті вектори, що можуть розглядатися у фокусі реструктуризації. Зокрема: скорочення шляхів та зміцнення зв'язків між новими ідеями та новою практикою; зміна форм спільної взаємодії та праці всіх учасників освітнього процесу; впровадження нових форм взаємодії шкільних та університетських працівників; помірковане управління змінами та спроможність підтримувати їх «на довгій дистанції»; перегляд та інтеграція програм із одночасним розширенням репертуару методичних стратегій; внесення конкретних змін у програми та стратегії викладання та ін.

Складний історичний період, який наразі проходить народ нашої країни, для українських освітян є винятково відповідальним фронтом, оскільки вони мають враховувати не лише локальні загрози життю та здоров'ю дітей, а й глобальні цивілізаційні виклики. Наразі аналітики прогнозують до 2025 р. скорочення до 45% робочих вакансій у світі і збільшення цього відсотку й надалі щорік. Відтак, українські освітяни мають сфокусувати професійні зусилля на підготовці конкурентоспроможної молоді, здатної самореалізовуватися в глобальному світі, спроможної підтримувати власну освіту упродовж життя. Всі ці комплексні аспекти можуть стати орієнтирами на шляху реструктуризації освітнього середовища для дітей з особливими освітніми потребами як зараз у воєнний час, так і упродовж відновлення галузі у повоєнний період. Зволікати зі змінами неможливо, вони мають відбуватися вже зараз, адже йдеться про плекання й освіту прийдешнього покоління українських громадян – громадян демократичної, мультикультурної, інклюзивної і, водночас, динамічно мінливої та конкурентоспроможної спільноти Української держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дослідження «Вплив війни на молодь в Україні». Громадська організація «Центр дослідження суспільства» (Cedos): URL: <https://cedos.org.ua/researches/vpliv-vijni-namolod-v-ukrayini/>
2. Закон «Про освіту». Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017. № 38-39, ст. 380.
3. Зеленська Олена. Ментальне здоров'я – один із найбільших глобальних викликів майбутнього. *Президент України. Офіційне представництво*: URL: <https://www.president.gov.ua/news/olena-zelenska-mentalne-zdorovya-odin-iz-najbilshihglobalni-85665>.
4. Освіта дітей з особливими потребами: від інституалізації до інклюзії. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні. 2016. Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/166230/1/nac%20dopovid%202016.indd%20smal.pdf>
5. Пріоритетні багатосекторні заходи з психічного здоров'я та психосоціальної підтримки в Україні під час та після війни: оперативна дорожня карта. URL: https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/mhpss_framework_ukraine_ukr_59_page.pdf.
6. Фуллан Майкл. Сила змін. Вимірювання глибинних освітніх реформ. Літопис, Львів, 2000. 269 с.
7. Цілі сталого розвитку 2016-2030 [Електронний документ]. – Режим доступу : <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/tsili-staloho-rozvytku>
8. Alla A. Kolupayeva, Oksana M. Taranchenko, Lidmyla V. Koval-Bardash, Oksana I. Chekan, Larysa M. Nakonechna (.). *Pedagogical technology in teaching children with special educational needs in the context of inclusive education* /Tecnología pedagógica en la enseñanza de niños con necesidades educativas especiales en el contexto de la educación inclusive/ Apuntes Universitarios: 2022. 12 (3), P. 38-57. julio-setiembre ISSN: 2304-0333<https://doi.org/10.17162/au.v12i3.1102>